

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 342.7:321.01

DOI <https://doi.org/10.32838/TNU-2707-0581/2021.5/01>

Стовпець О.В.

Одеський національний морський університет

Стовпець В.Г.

Одеський національний морський університет

КОМУНІТАРИЗМ У ФОКУСІ ДОСЛІДЖЕНЬ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ТА ДЕРЖАВОЗНАВЧІ АСПЕКТИ

Статтю присвячено вивченню комунітаризму як важливого фактору розвитку сучасного державно-правового простору та зроблено спробу оцінити загальний потенціал цього політико-правового концепту для розбудови громадянського суспільства в Україні. Наголошено на тому, що ключовими детермінантами комунітаризму є принципи колективізму і соціальної солідарності. Зазначено, що комунітаризм є різновидом соціально-політичної ідеології, сенс якої зводиться до міцного громадянського суспільства, що поєднувало би різні мікроспільноти на підставі спільних інтересів, які є передумовою для комунітарної солідарності і добровільного колективізму. До описання комунітарної моделі організації суспільства мають залучатись і такі визначальні ознаки, як зв'язки прихильності і спорідненості, почуття спільної мети і традицій. Обґрунтовано, що міцне і дієве громадянське суспільство навряд чи може бути побудованим без використання комунітарних підходів. Водночас набуває особливого значення так званий «соціальний капітал». Акцентовано увагу на суперництві ідеологічних течій індивідуалістичного та комунітарного характеру, розглянуто проблему співіснування щонайменше трьох різних напрямів усередині самого комунітаризму. Наголошено, що сучасна правова думка відкидає граничні позиції як індивідуалізму, так і колективізму, вважаючи, що благо індивіда не є антиподом суспільному благу. Проте у найважливіших суспільних відносинах благо індивіда пов'язане із соціальними і культурними практиками, загально визнаними всіма членами суспільства. Отже, цих спільно поділюваних уявлень цілком досить для того, щоб демократична держава мала змогу виробити раціональну систему критеріїв, що є, а що не є благом для громадян цієї держави. Більше того, ефективна держава має не тільки користуватися цією «соціологією» щодо загального розуміння благ, цінностей та інших спільних позицій у світогляді соціуму, але і проактивно сприяти формуванню цілей людей відповідно до концепції загального блага. Не відкидаючи значення індивідуальних благ, особистих прав та інтересів, консолідований комунітарний підхід утім наполягає, що для індивідуальної свободи у суспільстві все ж таки необхідний соціальний контекст. Отже, тут фактично бере початок більшість дискусій про громадянське суспільство, правову державу, збалансовану демократію та межі державного впливу на індивіда.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, комунітаризм, колективізм, індивідуалізм, соціальна солідарність, соціальний капітал.

Постановка проблеми. Як показує історія розвитку держави і права, ідеали колективістського суспільного устрою час від часу набувають суспільної ваги. Якщо сфокусувати увагу на європейській філософсько-правовій і громадсько-політичній думці останніх двох століть, то колек-

тивістські ідеї варіювались у доволі широкому діапазоні: від тверджень про класову солідарність, єдине для всіх громадянство до об'єднання за принципами етнічного походження, політичної нації, культурної ідентичності тощо. Втім майже усі політико-правові теорії та філософсько-пра-

вові конструкти, які брали за основу ці ідеали, визнавали пріоритет суспільства як первісної концептуальної ланки, що вимагає свого визначення у складних відносинах із державою.

Принцип колективізму є однією із ключових детермінант *комунітаризму* – різновиду соціально-політичної ідеології, чия назва походить від лат. *communitas* (громада, спільнота), сенс якої зводиться до міцного громадянського суспільства, котре поєднувало би різні мікроспільноти на підставі спільних інтересів, які є передумовою комунітарної солідарності і добровільного колективізму. Оксфордський філософський словник додає до описання комунітарної моделі організації суспільства такі визначальні ознаки, як зв'язки прихильності і спорідненості, почуття спільної мети і традицій [1]. У просторі громадянського суспільства (яке навряд чи може бути побудоване без використання комунітарних підходів) набуває особливого значення так званий «соціальний капітал» у тому сенсі, який закладає в цей термін П. Бурдьє. Останній розглядає соціальний капітал в якості такої форми капіталу, що продукує спільні блага для спільної мети [2]. Йдеться про різноманітні мережі взаємовідносин між людьми, які живуть і працюють у певному суспільстві, та між різними соціальними групами, що дозволяють цьому суспільству ефективно функціонувати. Така ефективність ґрунтується і на міжособистісних стосунках, і на спільному відчутті власної ідентичності, і на схожому світогляді, спільних нормах, цінностях, на взаємній довірі, кооперації, співпраці і взаємності. Така широка соціальна солідарність створює ідеологічне і праксеологічне підґрунтя для комунітарної суспільної моделі. Водночас постає завдання щодо виділення раціонального змісту різних теоретичних форм комунітаризму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інтерес до різних ідеологічних течій колективізму відродився останніми десятиліттями, зокрема, у середовищі політичних, правових та інших соціальних досліджень. Власне проблематикою комунітаризму серйозно займається А. Макінтайр у багатьох зі своїх досліджень, зокрема, у таких роботах, як «Секуляризація і моральні зміни» [3], «Після чеснот» [4], «Чия справедливість? Чия раціональність?» [5]. Важливими фігурами у просторі досліджень комунітаризму є А. Етціоні з його роботами «Політична уніфікація: про побудову наднаціональних спільнот» [6], «Від імперії до співтовариства: новий підхід до міжнародних відносин» [7]; М. Вальцер із його роботами

«Сфери справедливості» [8], «До глобального громадянського суспільства» [9]; М. Сендел із його роботою «Лібералізм та межі справедливості» [10]. Серед мислителів, чії ідеї надали поштовх для розвитку ідеології комунітаризму (скоріше в якості опозиційної реакції), варто назвати Дж. Роулза, чия відома робота 1971 року «Теорія справедливості» [11], як вважається, спровокувала сплеск критичної реакції у руслі комунітаризму. Певне переосмислення інституціонального проєкту Дж. Роулза можна знайти у низці сучасних досліджень [12; 13].

Постановка завдання. Основною метою цього дослідження є філософсько-правовий аналіз *комунітаризму* як фактору розвитку сучасного державно-правового простору, вивчення (у порівнянні з лібералізмом) сутності комунітаризму, оцінка загального потенціалу цього політико-правового концепту для розбудови громадянського суспільства в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Конкуренція між філософсько-правовими концептами, в основу яких покладені принципи колективізму або індивідуалізму, спостерігається упродовж декількох століть, починаючи з епохи Просвітництва. Закономірно, що коли домінує ліберальна лінія у розвитку держави, права і суспільства, то інтерес дослідників до проблем колективізму дещо знижується, оскільки втрачається вага спільноти як найвищої цінності. На перше місце ставлять питання свободи і прав кожної конкретної особистості, тобто визнається, що суспільство здатне досягати своїх колективних ідеалів лише у тому випадку, якщо підходить до власного життєвого устрою, починаючи із проблем індивіда. З іншого боку, необхідність національної мобілізації в умовах жорсткої економічної конкуренції та геополітичної мінливості доволі швидко повертає кожну державу, яка претендує на гідний статус у сучасній світовій системі, до ідей соціальної солідарності, колективізму, розбудови потужного громадянського суспільства (Україна особливо гостро відчула цю потребу в умовах російської агресії). Водночас актуалізуються проблеми ідентичності, національної культури, релігійної і цивілізаційної приналежності.

У згадуваних вище публікаціях А. Макінтайра, А. Етціоні, М. Вальцера, М. Сендела обґрунтовано цінність колективізму з нових методологічних позицій. Зокрема, якщо традиційний марксизм передбачає можливість досягнення колективістського ідеалу переважно революційним шляхом, то сучасні комунітаристи

відкидають ідеї радикально нової громадської перебудови, оскільки вважають, що спільнота вже органічно вкорінена у реальних соціальних практиках, у традиціях взаємин, у культурі. Комунітарний підхід підкреслює, що цією вкоріненістю соціальних практик неможна нехтувати. Навпаки, йому потрібно приділяти багато більше уваги у межах кожного конкретного суспільства. Благо індивідів, із погляду на цей підхід, не може визначатися конкретною особистістю, адже воно (так само, як і їхня ідентичність, здатність до моральної дії) «...пов'язане зі *спільнотами*, до яких належать індивіди, та із конкретними соціальними і політичними ролями, які ці індивіди виконують» [6, с. 173]. Подібний підхід вимагає модифікації традиційних принципів лібералізму, який акцентує увагу на індивідуалізмі у розумінні *свободи* і *справедливості*. Зміст цих категоріальних понять формувався упродовж століть, однак має неоднакові семантичні складники у різних соціокультурних просторах, як було показано в деяких попередніх наших дослідженнях [14–16]. Більше того, із приводу конкретних об'єктів можливої модифікації представники сучасного комунітаризму не є такими вже однотайними. Умовно їх можна розділити на три окремих, дискутуючих між собою напрямів.

Представники першого напрямку вважають, що спільнота сама по собі заміщує потребу у справедливості, оскільки справедливість – це «коригуюча чеснота», яка виправляє суспільство. М. Сендел, наприклад, говорить про «межі справедливості» і вважає, що її коригуючий вплив покликаний поліпшувати не недоліки матеріально-ресурсної природи (на що наголошують марксистки), а скоріш усувати брак інших суспільних чеснот, наприклад, солідарності людей між собою, вади у здатності відгукуватися на потреби іншої людини або враховувати загальносуспільні інтереси. Виходячи із цього, посилення у суспільстві вимог до справедливості і гарантування прав, за Сенделом, є індикатором погіршення моральної обстановки [10, с. 117].

Представники другого напрямку вважають, що феномени справедливості і солідарності природно співіснують у суспільстві, тож визнають за ідеєю справедливості важливу соціальну роль [8, с. 226]. Водночас саме поняття справедливості наповнюється ліберальними егалітаристами, утилітаристами, лібертаріанцями різним вмістом, але ідея справедливості визнається всіма і розцінюється як той соціальний стандарт, здійснити який має

кожне суспільство, причому у власному варіанті (що приймає абсолютна більшість).

Ідея універсального тлумачення справедливості активно критикується М. Вальцером, який вважає, що не існує ніякого зовнішнього по відношенню до суспільства погляду на його устрій, історію і культуру [8, с. 237]. Єдина можливість адекватно зрозуміти ідею справедливості полягає в тому, щоб інтерпретувати її у кожному конкретному суспільстві, виходячи із його власного розуміння соціальних благ. Ідея справедливості утілена у соціальних практиках кожного суспільства та окремих його членів. Зрештою лише можливість або неможливість втілення такої ідеї здатна служити критерієм справедливого суспільства. Ця теорія має ознаки культурного, правового і ціннісного релятивізму та, у свою чергу, може бути своїми смислами асоційована із багатовіковим філософським спором релятивістів та універсалістів. Проте М. Вальцер все ж визнає за деякими правами риси справжньої універсальності. Цю групу прав він називає тонким універсальним кодом політичної моралі, що має визнаватися будь-яким суспільством [9, с. 192].

Представники третього напрямку комунітаризму вимагають змінення концепції справедливості та наполягають на тому, що для повноцінного розуміння ідеї лібералізму слід позбавлятися не стільки від вад її універсалізму, скільки від акценту саме на індивідуалізмі, замінивши (або, щонайменше, доповнивши) політику «індивідуальних прав та свобод» політикою «спільного блага». Комунітаристи наполягають насамперед на тому, що уявлення індивідів про себе формується і коригується *соціальним середовищем*, тоді як індивідуалізм прагне всіляко абсолютизувати індивіда, персону якого (як вважають опоненти) виявляється штучно атомізованою, ізольованою і відірваною від смислів соціального середовища [13, с. 304]. У цьому випадку з боку комунітаристів проглядається певний виклик цінності самовизначення, що визнається практично всіма ліберально налаштованими течіями (тим більш лібертаріанськими). Вони стверджують, нібито індивід не може бути визнаний повною мірою «морально самодостатньою істотою» [3], адже ліберально-індивідуалістичне розуміння самовизначення не приділяє достатньої уваги ролі *соціальних передумов* у формуванні цього самовизначення.

Варто сказати, що навіть у представників лібералізму турбота у вигляді державного патерналізму передбачається не тільки по відношенню

до дітей і недієздатних громадян, нею охоплені також всі індивіди, наприклад, у питаннях національної безпеки (особливо в умовах серйозних криз, таких як пандемія), про що ми вже розмірковували в одному із попередніх досліджень [17]. Однак лібералізм переконаний у недоторканності права дієздатних індивідів самостійно обирати та інтерпретувати власні цінності, приймати на їхній основі життєві рішення. Комунітаристи ж наполягають, що навіть досягаючи порогу дієздатності, індивід далеко не завжди здатний фактично приймати найкращі рішення щодо власного життя і їх виконувати. Держава ж нібито здатна брати на себе ці функції, зокрема накласти заборону на те, що можна вважати «поганим вибором». І можливо це тому, що благо кожного закладено у тих здібностях, які він поділяє із рештою суспільства.

Такий підхід розцінюється носіями ліберальної ідеології як неприпустиме і неправомірне обмеження принципу вільного самовизначення.

Дж. Мілль, наприклад, стверджував свого часу, що індивід унікальний і відрізняється від усіх інших індивідів і, відповідно, його благо є відмінним від блага всіх інших. Отже, досвід когось іншого ще не дає підстав для спростування правильності власного судження особи [18]. Дж. Мілль посідав украй індивідуалістичну позицію, вважаючи, що індивід ані з ким взагалі не може розділити свій унікальний досвід [19, с. 76].

Ліберальний підхід виходить із того, що не можна зробити життя індивіда кращим, якщо направляти його ззовні, керуючись тими цінностями, які індивід не поділяє. Звісно, нав'язані індивіду ззовні порядки і розбудова життя на «правильних підставах» здатні змінювати людську поведінку, проте мотивація подібних змін буде, швидше за все, не такою, яка відповідає поняттю «благо». Це може бути як страх перед можливими санкціями, так і бажання отримати певні преференції із боку держави, але такі мотиви навряд чи будуть основою справжніх цінностей. Тож ймовірніше за все (вважають прибічники лібералізму) «спільне благо» є результатом консолідації різноманітних «індивідуальних благ» [20, с. 351].

Комунітаристи дивляться на цю проблему інакше. Ідея «спільного блага», за яку вони активно виступають, розуміється ними не як виведення цього загального блага із системи вподобань кожної людини. Навпаки, «спільне благо» для них є остаточним критерієм, із яким індивід повинен узгоджувати власні вподобання і чому у кінцевому рахунку має підкорятися. Отже, держави, які практикують комунітарні підходи в організа-

ції суспільства, намагаються ранжувати «зверху» системи цінностей своїх громадян (зокрема через закони), встановлюючи найбільш і найменш прийнятні соціальні практики.

Ще одне твердження, на яке спираються прибічники комунітаризму, полягає у тому, що індивід не у змозі визнавати власну цінність виключно зсередини. Тобто він у справі ранжування цінностей не є самодостатнім, адже йому завжди важливо, щоб його цінності були якось підтвержені ще і ззовні, без чого не сформується почуття самоповаги і впевненість у правильності власних суджень. У чому майже збігаються погляди лібералів і комунітаристів, так це розуміння того, що свобода – це можливість діяти заради цілей і цінностей, але у перших вони переважно особисті, у других – суспільно визнані.

Висновки. Філософсько-правовий аналіз ідей комунітаризму дозволяє зробити певні узагальнення щодо перспективної ролі цього політико-правового концепту у справі розбудови громадянського суспільства в Україні. Можна стверджувати, що ідеали соціальної солідарності, вкорінені у різних комунітарних підходах, мають істотний позитивний потенціал для консолідації наявного громадянського суспільства і розширення його просторів. Водночас потрібно розуміти деякі важливі моменти у сучасних філософсько-правових і громадсько-політичних дискусіях щодо змісту комунітаризму. Насамперед те, що хоча сучасна правова думка відкидає крайні позиції як індивідуалізму, так і колективізму, вважаючи, що благо індивіда не є антиподом суспільному благу, проте у найважливіших суспільних відносинах благо індивіда пов'язане із соціальними і культурними практиками, загальноновизнаними всіма членами суспільства.

Комунітаризм як такий містить дві різні лінії аргументації зі своєю специфічною спрямованістю. Перша із них досліджує відносини «Я» і цілей індивіда, його здатність раціонально переглядати свої індивідуальні та соціальні основи. Це доволі консервативна концепція, яка ставить під сумнів можливість окремої людини ігнорувати традиції і соціальні практики, які вона знаходить незадовільними. Друга лінія концентрується на тому, що для *індивідуальної свободи* у суспільстві (*вона* не заперечується як така) усе-таки потрібний *соціальний* контекст. Занепокоєність комунітаристів проявами радикального індивідуалізму пов'язана із тривогою за соціальну єдність і здатність досягати спільних цілей, а побоювання скоріше зумовлюються послабленням соціаль-

них зв'язків, зменшенням солідарності, втратою спільної ідентичності, соціальної справедливості.

На наш погляд, нинішній політичний попит на комунітаризм у різних його формах у багатьох країнах детермінований пошуком нових форм соціальності. Можна загалом підсумувати, що комунітаризм виправдовує себе на рівні критичної постановки питання про *соціальні умови індивідуальної свободи*, особливо на тлі масштабних правових реформ в Україні у контексті

євроінтеграційних прагнень (адже всередині ЄС комунітарні традиції є значно сильнішими, ніж у нашій країні). Ідеологічні колізії між індивідуалізмом і колективізмом, крайнім лібералізмом і комунітаризмом осучаснюють зміст багатьох дискусій про громадянське суспільство, владу, правову державу, збалансовану демократію, межі державного впливу на індивіда, інші питання суспільно-політичної і правової природи.

Список літератури:

1. Communitarianism. The Oxford Dictionary of Philosophy (revised). Ed. by Simon Blackburn. Oxford University Press, 2008 (online resource 2021). URL: <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199541430.001.0001/acref-9780199541430-e-634>
2. Bourdieu P. Forms of capital (Lectures at the Collège de France 1983–1984, by Pierre Bourdieu; edited by Patrick Champagne and Julien Duval, with the collaboration of Franck Poupeau and Marie-Christine Rivière), reprint. Cambridge, UK: Polity Press, 2021. 380 p.
3. Macintyre A. Secularization and moral change. London: Oxford University Press, 1967. 76 p.
4. Macintyre A. After Virtue. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 1984. 286 p.
5. Macintyre A. Whose Justice? Which Rationality? Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2020. 423 p.
6. Etzioni A. Political unification revisited: on building supranational communities. Lanham: Lexington Books, 2001. 346 p.
7. Etzioni A. From Empire to Community: A New Approach to International Relations. New York: Palgrave Macmillan, 2004. 248 p.
8. Walzer M. Spheres of justice: a defense of pluralism and equality. New York: Basic Books, 2010. 345 p.
9. Walzer M. Toward a Global Civil Society. New York: Berghahn Books, 2009. 341 p.
10. Sandel M. Liberalism and the limits of justice. 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 231 p.
11. Rawls J. A Theory of Justice (first published in 1971). 6th edition. New Delhi: Universal Law Publishing Co Ltd., 2013. 607 p.
12. Shaomeng Li, Reidy D.A. John Rawls' theory of institutionalism: the historical movement toward liberal democracy. Lewiston, N.Y.: Edwin Mellen Press, 2009. 235 p.
13. Forrester K. In the shadow of justice: postwar liberalism and the remaking of political philosophy. Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 2019. 401 p.
14. Borinshtein Y., Stovpets O., Kukshinova O., Kisse A., Kucherenko N. Phenomena of freedom and justice in the interpretations of T. Hobbes and J. Locke. *Amazonia Investiga*. 2021. Vol. 10 (42). P. 255–263. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2021.42.06.24>
15. Stovpets O.V. Chinese legal-philosophic syncretism and its influence to value orientations of the Chinese society. *Skhid*. 2019. № 1 (159). P. 55–60. DOI: [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2019.1\(159\).157856](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2019.1(159).157856)
16. Stovpets O. Sinitic civilization's worldview features and their system-forming role in the complex of social relations in modern China. *Interdisciplinary Studies of Complex Systems* (Міждисциплінарні дослідження складних систем). 2020. Vol. 17. P. 59–72. DOI: <https://doi.org/10.31392/iscs.2020.17.059>
17. Стовпець О.В. Філософсько-правові роздуми щодо статусу громадянського суспільства в умовах застосування державою екстраординарних повноважень. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 31–37. DOI: [10.36695/2219-5521.1.2021.04](https://doi.org/10.36695/2219-5521.1.2021.04)
18. Мілль Дж.С. Про свободу, та інші есе (пер. з англ.). Київ : Основи, 2001. 463 с.
19. Ten C.L. Mill's On liberty: a critical guide. Edited by C.L. Ten. Cambridge, UK : Cambridge University Press, 2010. 243 p.
20. Rawls J., Freeman S.R. Lectures on the history of political philosophy. Cambridge, Mass. : Belknap Press of Harvard University Press, 2007. 476 p.

Stovpets O.V., Stovpets V.G. COMMUNITARIANISM IN THE FOCUS OF STATE & LAW THEORETICAL STUDIES: LEGAL-PHILOSOPHIC AND POLITICAL ASPECTS

The article is focused on the study of communitarianism as an important factor in the development of modern state & legal space. There's an attempt to make overall assessment of this political and legal concept's potential for the enlargement of civil society in Ukraine. It is emphasized that the key determinants of communitarianism are the principles of collectivism and social solidarity. It is noted that communitarianism is a kind of socio-political ideology that concentrates its meaning in a strong civil society, which would unite different micro-communities on the basis of common interests. The latter may be considered as a prerequisite for community solidarity and voluntary collectivism. The description of the communitarian model of social organization should include such defining features as ties of commitment and kinship, a sense of common purpose, and traditions. It is argued that a strong and effective civil society can hardly be built without the implementation of community-based approaches. Simultaneously, the so-called "social capital" acquires special significance. Emphasis is placed on the rivalry between ideological flows of an individualistic and communitarian nature. As well, the problem of the coexistence of at least three different directions within communitarianism itself is considered. It is underlined that modern legal thought rejects the extreme positions of both individualism and collectivism, believing that the welfare of the individual is not the antithesis of the public good. However, in the most important social relations, the welfare of the individual is associated with social and cultural practices, universally recognized by all members of society. Thus, these shared ideas and common ideals are sufficient for a democratic state to be able to develop a rational system of criteria for what is and what is not good enough for the citizens of this state. Moreover, an effective state should not only use this "sociology" in respect of a common understanding of goods, values and other shared positions in the worldview of society, but it should also be proactive in promoting the formation of people's goals in accordance with the concept of the common good. Without rejecting the importance of individual rights and freedoms, personal interests and benefits, however, the consolidated communitarian approach insists that individual freedom in the society still requires a social context. Therefore, in the communitarian space, there lies the beginning of most discussions about civil society, state power, the rule of law, a balanced democracy, and the limits of state influence on the individual.

Key words: *civil society, the state, trust, mutuality, communitarianism, collectivism, individualism, social solidarity, social capital.*